

Dr hab. Anna Kuśmirek, prof. UKSW
Instytut Nauk Biblijnych
Wydział Teologiczny UKSW w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Włodzimierza Ryszarda Kaczorowskiego pt. „Hagadyczna interpretacja Biblii na przykładzie komentarza do Księgi Rodzaju 12,1-25,18 w midraszu Bereszit Rabba”, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja P. Kluczyńskiego, prof. ChAT

Celem rozprawy było krytyczne omówienie i scharakteryzowanie hagadycznej interpretacji Biblii na przykładach zaczerpniętych z midraszu Bereszit Rabba, który stanowi komentarz do Księgi Rodzaju (Bereszit) 12,1–25,18. W odniesieniu do tego dzieła Autor podejmuje kwestie metodologiczne, a także ukazuje rolę postaci Abrahama w teologicznej hagadycznej interpretacji midraszu. Ponadto stara się wskazać, w jaki sposób hagadyczna, midraszowa interpretacja odpowiada późniejszym metodom egzegezy i interpretacji, przede wszystkim stosowanej przez rabinów metodzie derasz.

Problematyka i struktura pracy

Praca składa się z czterech rozdziałów, których treść wynika z wyznaczonego przez Autora założenia, czyli omówienia postaci Abrahama w Bereszit Rabba w kontekście metod interpretacji midraszowej i teologii Bereszit Rabba 12,1–25,18.

Rozprawę rozpoczyna spis treści i wykaz skrótów (s. 6-12). We wstępie (s. 13-28), który stanowi wprowadzenie w podjęte zagadnienia badawcze Autor przedstawia cel i założenia swojego studium oraz prezentuje strukturę rozprawy. Następnie omawia istotne kwestie hermeneutyczne i metodologiczne w kontekście dysputy nad midraszem uczonych końca XIX w. i XX w. Zwraca tu przede wszystkim uwagę na poglądy L. Zunza (1892), I. Heinamanna (1949), przechodząc następnie do bardziej współczesnych badaczy, to jest D. Boyarina (1990), J. Fraenkela (1991), A. Goldberga (1991) i J. Neusnera (1994). Uzasadnia również swój wybór

materiału z obszernego dzieła, jakim jest Bereszit Rabba, który ogranicza do wskazanych rozdziałów, które koncentrują się na roli i znaczeniu postaci Abrahama w objaśnieniach midraszu i jego wpływ na dalszą interpretację tego dzieła w judaizmie. Ponadto Autor zakreśla etapy przeprowadzonych badań w kolejnych rozdziałach.

Na strukturę każdego z czterech rozdziałów składa się krótkie wprowadzenie, paragrafy omawiające szczegółowe zagadnienia oraz podsumowanie.

W rozdziale pierwszym, pt. „Wprowadzenie do literatury midraszowej i midraszu Bereszit Rabba” (s. 29-73), Autor przedstawia w sposób syntetyczny charakter literatury midraszowej, zaczynając od wyjaśnienia pojęć „midrasz” i „hagada”, przez wskazanie głównych cech tejże oraz krótkie omówienie podstawowych informacji na temat zachowanych midraszów. Najwięcej uwagi poświęca Bereszit Rabba (znany również pod nazwą Genesis Rabba), będącemu komentarzem werset po wersecie do tekstu biblijnej Księgi Rodzaju (s. 40-44). Pan Kaczorowski w jednym paragrafie podaje podstawowe informacje na temat pochodzenia, datacji, języka i struktury midraszu. Choć według tradycji rabinicznej pochodzeni z początku III w., współcześnie jednak Bereszit Rabba uznawane jest za dzieło późniejsze z IV, a nawet V w., zredagowane przez pokolenia palestyńskich amoraistów w Tyberiadzie. Dzieło to zostało zapisane w późnej odmianie języka hebrajskiego, z licznymi dodatkami w galilejskim dialekcie języka aramejskiego, a także wpływami języka greckiego i łacińskiego.

W dalszej części rozdziału, na podstawie dotychczasowych opracowań (głównie H. Mack), Autor omawia cytaty z innych ksiąg biblijnych, występujące w tym midraszu, oraz charakter nauczania i komentarza, które zalicza do deraszy, które cechuje homiletyczne, systematyczne wyjaśnianie tekstu biblijnego werset po wersecie. Autor wskazuje również na wypowiedzi mędrców w komentarzach, które nie są związane bezpośrednio z tekstem. Następnie przechodzi do omówienia pozostałych midraszów egzegetycznych i homiletycznych, podając na ich temat informacje o charakterze encyklopedycznym.

Rozdział drugi, najdłuższy w omawianej pracy, to: „Komentarz do midraszu Bereszit Rabba obejmującego Rdz 12,1–25,18” (s. 74-154). Pan Kaczorowski przechodzi w nim do analizy tekstu midraszu, który został podzielony na siedemnaście paragrafów odpowiadających wątkom biblijnej historii Abrahama, ukazanych w paraszach Lech Lecha (Rdz 12,1–17,27), Wajera (Rdz 18,1–22,24) oraz Chajej Sara (Rdz 23,1–25,18). W krótkim wprowadzeniu Autor wskazuje, które z istniejących tekstów (Y. Cula) i komentarzy do tego midraszu będą mu

pomocne (N. Lebowitz, J. Neusner). Analizę tekstu zamyka paragraf, w którym znajduje się porównanie Rebeki z Abrahamem dokonane na podstawie hagady w midraszu oraz podsumowanie całego rozdziału.

Materiał zawarty w komentarzu obejmuje między innymi objaśnienia pojedynczych słów, które często są rezultatem powiązania różnych tekstów biblijnych, a także krótsze i dłuższe rozwinięcia o charakterze hagadycznym. Komentarze te stanowią świadectwo żydowskiej egzegezy uprawianej w tych wspólnotach i opartej na autorytecie rabinów. Autor pokazuje, w jak znaczący sposób midrasz ten ukształtował późniejsze interpretacje Księgi Rodzaju.

W Bereszit Rabba występuje zjawisko znane już z pierwszej księgi Biblii, czyli przedstawienie postaci Abrahama w sposób odpowiadający potrzebom religijnym czasu. Autor wskazuje, że midrasz właściwie odczytuje intencje Księgi Rodzaju i podąża wyznaczonymi przez nią torami. W okresie talmudycznym Abraham był istotną postacią dla judaizmu jako wzór pobożności, a jego życie było prezentowane niczym droga do moralnej doskonałości. Autor zwraca uwagę, że midrasz podaje także interpretację postaci Sary. Choć odgrywa ona drugorzędną rolę, to jednak komentarz ukazuje ją jako osobę zachowującą w życiu wysokie standardy moralne. W komentarzu twórcy midraszu pomijają na przykład konflikt pomiędzy Sarą a Hagar, a skupiają się na ukazaniu okoliczności śmierci Sary. Ponadto chwalą jej piękno i akcentują błogosławieństwa, którymi obdarzył ją Bóg. Zwracają także uwagę, że ze względu na błędy popełnione w przeszłości miała krótkie życie. Podobnie do historii Abrahama i Sary midrasz ukazuje postać Rebeki i jej drogę do Kanaanu. Midrasz interpretuje tekst Tory w taki sposób, żeby przekonać odbiorców, że przyszłe losy rodziny Izaaka i Rebeki będą toczyć się pomyślnie dzięki charakterowi Rebeki – podobnemu i bliskiemu charakterowi Abrahama.

Rozdział trzeci pt. „Metody interpretacji hagadycznej na przykładzie midraszu Bereszit Rabba” (s. 155-187) to głównie materiał analityczny. Najpierw Autor zajmuje się percepcją Biblii w religii żydowskiej w okresie Drugiej Świątyni, a następnie jej rozumieniem w judaizmie rabinicznym. Przedstawia również zasady, na których opierały się interpretacje rabiniczne, w tym midraszowe. Za punkt wyjścia typowych interpretacji midraszowych Autor przyjmuje założenie, że Tora nie zawiera żadnych zbędnych elementów i że wszystkie zawarte w niej szczegóły wymagają wyjaśnienia. Interpretacja midraszowa koncentruje się nie tylko na wypełnianiu luk istniejących w tekstach biblijnych, ale też poszukuje połączeń pomiędzy poszczególnymi księgami oraz ustępami biblijnymi. Autor omawia tutaj dublety midraszowe i

narracyjne, przedstawia rabiniczne *middot*, przede wszystkim rabiego Eliezera, oraz opisuje środki interpretacji, takie jak gematria i maszal. Wynika stąd, że koncepcja wielu znaczeń Biblii znana była już w okresie kształtowania się midraszu Bereszit Rabba i że podstawowymi znaczeniami wykorzystywanymi przez ten midrasz były *peszat* oraz *derasz*. Stosując interpretację midraszową odbiorca może poszukiwać kolejnych znaczeń. Dlatego midrasz jest nie tylko komentarzem, ale stanowi również pytanie o znaczenie tekstu biblijnego w odniesieniu do kontekstu odbiorcy. Pomimo oczywistego zróżnicowania i arbitralnego charakteru interpretacji rabinicznych, żydowscy komentatorzy starają się wyznaczyć ramy dla właściwych i akceptowanych interpretacji na co zwraca uwagę w podsumowaniu.

Rozdział czwarty „Teologia midraszu Bereszit Rabba do Księgi Rodzaju 12,1–25,18” (s. 188-227) również ma charakter analityczny. Autor wykorzystał tutaj metodę indukcyjną. Według Bereszit Rabba Abraham przestrzega Bożych przykazań (szczególnie zachowywanie szabatu) i w trakcie swojego życia dochodzi do doskonałości. Patriarcha staje się gwarancją i obietnicą przyszłego przetrwania Izraela, co jest wyraźnie zaakcentowane w komentarzu do Akedy (Rdz 22). Istotne znaczenie teologiczne zostaje przypisane Ziemi Izraela jako Ziemi Abrahama. Według Bereszit Rabba Abraham jest ważną postacią nie tylko dla późniejszego Izraela, ale także dla innych narodów (komentarz do Rdz 12). Ukazany jest bowiem jako pośrednik Bożego błogosławieństwa dla świata oraz ten, dzięki któremu wszystkie narody poznają Boga. Autor wskazuje również, że istnieją powiązania historii Abrahama z dziełem stworzenia. W analizowanej części midraszu Autor zauważa również obecność tematów eschatologicznych. Obecne przede wszystkim w komentarzu do Rdz 14, w którym opisane zdarzenia z czasów Abrahama są punktem wyjścia dla przyszłych wydarzeń i końca świata. Autor porusza również kwestię tematu mesjasza w midraszu, który jednak nie jest zbyt rozbudowany w Bereszit Rabba (cztery wzmianki).

Rozprawę wieńczy zakończenie, które zawiera syntetyczne zestawienie wyników przeprowadzonych badań, zbieżne z konkluzjami umieszczonymi na końcu poszczególnych rozdziałów (s. 228-234).

Dołączona została także bogata bibliografia, która została podzielona na siedem części (s. 235-288). Dodatkowo pracę opatriono streszczeniem w wersji polskiej (s. 289-292) oraz angielskiej (s. 293-296).

Ocena formalna pracy

Rozprawa ma logiczną i przejrzystą strukturę, w pełni odpowiadającą założonemu celowi badawczemu.

Wstęp zawiera wszystkie istotne elementy formalne. Podobnie zakończenie, które stanowi krótkie podsumowanie całej pracy. Treść rozdziałów jest odpowiednia do ich tytułów i założonych celów.

Przypisy sporządzone są poprawnie według przyjętych standardów, zawierają jednak głównie odniesienia bibliograficzne.

Obszerna bibliografia (55 stron), która podzielona została na siedem części ma wiele mankamentów. Zastosowany podział na: Źródła; Tłumaczenia; Encyklopedie, słowniki, leksykony i konkordancje; Wprowadzenie do Biblii Hebrajskiej; Komentarze do Biblii Hebrajskiej; Bibliografia do literatury midraszowej; Pozostałe monografie i artykuły, wskazuje, że jest tu preferowany szczegółowy podział bibliografii dotyczący Biblii, a dość ogólne wyróżnienie literatury przedmiotu, którą jest literatura midraszowa.

Godna podziwu jest duża liczba zebranych materiałów źródłowych, tłumaczeń i opracowań oraz ich odpowiedni dobór i umiejętność korzystania z nich (liczne pozycje w języku hebrajskim, aramejskim, angielskim i niemieckim).

W poszczególnych częściach bibliografii znajduje się wiele pozycji, które powinny znaleźć się w innej części, np.:

- Jelinek A. Bet-ha-Midrash [...] z: „Literatura Midraszowa”, s. 247; do „Źródła”, ewentualnie „Tłumaczenia”;

- Etheridge z „Pozostałe monografie...” (s. 259) do „Tłumaczenia”, ponieważ to przekład targumów;

- *Słownik Biblijny* Browninga z „Tłumaczenia” do: „Encyklopedie, słowniki [...]”;

- Ster D., Dohrmann N. B., *Jewish Biblical Interpretation and Cultural Exchange* [...] z „Komentarze do Biblii Hebrajskie”j, raczej do „Pozostałe monografie”, bo jest to ogólne wprowadzenie do interpretacji żydowskiej;

- komentarze do Genesis Westermana i Greena oraz Westermana i Sculliona, z: „Bibliografia do literatury midraszowej” (s. 251) powinny być w „Komentarze do Biblii Hebrajskiej”;

- książka McNamary ze „Źródła”, jest źle opisana, zarówno tytuł, jak miejsce wydania, ponadto jest błędnie umieszczona, gdyż jest to monografia zbiorowa poświęcona targumom (byłabym też ostrożna z cytowaniem książek z określonych stron internetowych).

- w źródłach brakuje wydania krytycznego LXX, choć w tłumaczeniach jest jej angielski przekład LXX; znajduje się tu natomiast krytyczne wydanie Wulgaty i Nowego Testamentu.

Są też takie przypadki, że pozycja znajduje się dwa razy w tej samej części (np. „Źródła”: A. Sperber, *The Bible in Aramaic* [...]), a inna została umieszczona w dwóch różnych zbiorach (np. M. G. Distefano w „Komentarze do Biblii Hebrajskiej”, s. 241; „Pozostałe monografie [...]”, s. 259).

Brakuje też niektórych pozycji w języku polskim, które zajmują się podejmowanymi przez Autora problemami, np. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1993; A. Grześkowiak, „*U stóp Gamaliela...*” (Dz 22,3). *Zastosowanie metod egzegezy żydowskiej w Pierwszym Liście do Koryntian*, Biblica et Judaica, Pelplin 2017.

W niektórych miejscach poprawy wymaga styl, który utrudnia odbiór pracy. Głównie chodzi o powtórzenia wyrażeń (np. s. 14, od góry linijka 4 i 6, następnie 7 i 8). Zdarzają się literówki (np. s. 243: „[...] Testamentu”, 2x.). Szczególnie rażą błędy w nazwiskach (np. M. Kudushin (np. s. 16: „Kudushin” zamiast „Kadushin”, por. przypis 19, gdzie obok siebie występują obie formy; ponadto jest tam mowa także o pracy doktorskiej Thomasa Head, ale w tekście brak nazwiska jej autora); s. 239: „Reineker, Naier” zamiast „Rienecker, Maier”). Zdarzają się też i braki lub błędy w interpunkcji (np. s. 272: przed inicjałami imienia Marston, Mazor). Ponadto w bibliografii brakuje niekiedy inicjałów imion (np. s. 242: McKenzie.); nie podano tłumacza, np. *Dawnych dziejów Izraela* J. Flawiusza (s. 261; nb. to dzieło bardziej pasuje do tłumaczeń źródeł; tego typu zaszerogowań jest więcej). Można też zauważyć błędne zapisy (np. s. 240: powtórzony rok wydania „2015”; „Moses Majmonides” zamiast „Majmonides Moses” - analogicznie do Flawiusz Józef na s. 273).

Warto zauważyć, że w bibliografii znajdują się pozycje niewykorzystane w pracy. W przypadku druku rozprawy na pewno wymaga ona jeszcze bardzo rzetelnej korekty.

Ocena merytoryczna pracy

Pan Włodzimierz Kaczorowski, zarówno we wstępie, jak i rozdziale pierwszym wykazuje się bardzo dobrą znajomością literatury midraszowej i jej opracowań, umiejętnie i w sposób syntetyczny przedstawia główne zagadnienia zarówno dysputy uczonych na temat interpretacji midraszowej prowadzonych w badaniach końca XIX i XX w., jak również informacje na temat poszczególnych zachowanych midrasz.

Bardzo interesujące jest samo przedstawienie i omówienie wybranych wątków z biblijnej historii Abrahama i Sary w rozdziale drugim. Jednak dla czytelnika tej pracy przydałoby się typograficzne wyróżnienie tekstu, który pochodzi z midraszu (czasem cytaty znajdują się w przypisach). Odróżnienie go od tekstu komentarza autora czy też współczesnych badaczy pomogło by czytelnikowi zapoznanie się z tekstem źródłowy i jego ocenę.

Zaprezentowana analiza poszczególnych fragmentów biblijnych dowodzi gruntownej znajomości teorii zagadnień metodologicznych związanych z rabiniczną interpretacją Tory. Doktorant wykazuje się umiejętnością myślenia analitycznego i syntetycznego. W recenzowanej pracy czytelnik znajdzie precyzyjne analizy tekstów biblijnych. Autor sprawnie rozeznaje się w bogatej obcojęzycznej literaturze z zakresu Biblii, judaizmu, jak również leksykografii i semantyki.

Warto zauważyć wartościowy element pracy, jakim są tabele, tabela nr 1 z wykazem rabinicznych *middot* głównych rabinów (s. 181-182) i tabela nr 2 z wykazem psalmów wymienionych w midraszu Bereszit Rabba (s. 213-218). Na ich podstawie czytelnik może w przejrzysty sposób poznać złożony charakter midraszu.

Docenić należy również fakt, że Autor konsekwentnie realizuje w swojej pracy założony cel badawczy. Dokonana wyżej formalna prezentacja dysertacji w pełni potwierdza, że cele postawione tej rozprawie, uwzględniając przyjęte przez Autora założenia metodologiczne, zostały osiągnięte. Z dużym uznaniem należy spojrzeć na umiejętne przedstawienie zarówno materiałów o charakterze źródłowym, jak i analizie lingwistycznej wybranych fragmentów.

Przedstawiona rozprawa to gruntowne opracowanie i całościowy przegląd tekstów, które prezentują i dyskutują charakterystyczne podejście do tekstów biblijnych dla żydowskich egzegetów, poczynając od czasów talmudycznych aż do współczesnych. Bez wątpienia

recenzowana praca ma szansę stać się punktem odniesienia dla innych opracowań z zakresu midraszu w polskiej literaturze poświęconej interpretacji rabinicznej.

Kwestie do dyskusji

Przy okazji lektury rozprawy zrodziły się pewne pytania, które mogą być przedmiotem dalszej dyskusji:

- 1) Czy Autor w swoich badaniach dotarł do innych starożytnych dzieł, w których postacie Abrahama, a także Sary, odgrywają rolę tak istotną jak w Bereszit Rabba i czy można wskazać na pewne paralele między tymi interpretacjami?
- 2) Zasadniczo można się zgodzić ze stwierdzeniem Autora, że „Biblia Hebrajska nie posługuje się oczywiście gematrią (s. 177)” to jednak istnieją przykłady gematrii w Starym Testamencie. Czy Doktorant mógłby wskazać i podać powody takiego sformułowania swojej tezy?

Wniosek końcowy

Temat rozprawy mgr. Włodzimierza Ryszarda Kaczorowskiego pt. „Hagadyczna interpretacja Biblii na przykładzie komentarza do Księgi Rodzaju 12,1–25,18 w midraszu Bereszit Rabba”, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Andrzeja P. Kluczyńskiego, prof. ChAT stanowi ważny wkład w badania, dotyczące w midraszowej interpretacji biblijnej na przykładzie Bereszit Rabba. Przedstawione uwagi o charakterze krytycznym mają na uwadze kwestie formalne albo też stanowią rodzaj dyskusji z opiniami wyrażonymi w recenzowanej rozprawie. Stwierdzam, że praca przedłożona przez mgr. Włodzimierza Ryszarda Kaczorowskiego spełnia wszystkie wymagania stawiane rozprawom doktorskim, a jej Autor zasługuje na stopień naukowy doktora nauk teologicznych w zakresie teologii biblijnej. Wnoszę zatem o dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Anna Kuśmirek

Warszawa, 18.09.2019